

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 316.6

DOI: [https://doi.org/10.33120/ssj.vi45\(48\).138](https://doi.org/10.33120/ssj.vi45(48).138)

Слюсаревський Микола Миколайович

кандидат психологічних наук, член-кореспондент НАПН України,
директор Інституту соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0002-4038-5668
slusarevskyy@ukr.net

ПСИХОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА ЛЮДИНИ В ОНТОЛОГІЧНОМУ І ГНОСЕОЛОГІЧНОМУ ВИМІРАХ Післямова до роботи, відзначеної Державною премією України в галузі науки і техніки

Аналізується стан проблеми психологічної безпеки людини, яка в останні десятиріччя активно розробляється на пострадянських теренах. На основі проведеного аналізу констатується, що розроблення цієї проблеми, аналітичну рамку якого задають публікації психологів Російської Федерації, здійснюється в спірних теоретико-методологічних координатах. У тлумаченнях психологічної безпеки виразно простежуються тенденції абсолютизації її індивідуально-психологічних аспектів та десоціалізації, що спотворює зміст даного поняття (фактично відбувається його підміна: індивідуально-психологічні ресурси і чинники безпеки розглядаються як сама безпека). На думку автора, конструктивну альтернативу згаданим тенденціям становить концепт психологічної безпеки, покладений в основу роботи «Життєвий світ і психологічна безпека людини в умовах суспільних змін», за яку групі вчених Інституту соціальної та політичної психології НАПН України присвоєно Державну премію України в галузі науки і техніки за 2019 рік. Згідно із цим концептом, психологічна безпека людини є інтегративною характеристикою системи взаємодії «суб'єкт – середовище», у процесі якої складається певна ситуація, котру людина суб'єктивно означає маркерами «безпечна – небезпечна». Обґрунтовується ситуаційна, а також динамічна, континуальна природа психологічної безпеки. Наголошується, що, так само як і ситуація, психологічна безпека водночас залежить і не залежить від людини, тому вирішення проблеми психологічної безпеки передбачає як актуалізацію особистісних ресурсів захищеності психіки, так і підвищення рівня безпечності переважно незалежних від людини чинників. Підкреслюється відносний характер будь-якої психологічної убезпеченості, разом з тим висунуто тезу про можливість і потребу досягнення в кожному конкретному випадку такого її рівня, який є необхідним і достатнім для збереження особистісної автентичності і життєтворчого потенціалу людини. Особливу увагу приділено розкриттю соціальної сутності та діалектики активності людини як суб'єкта безпеки. Обстоюється думка про те, що проблематика психологічної безпеки людини належить до сфери компетенції передусім соціальної психології. Інші психологічні дисципліни можуть розробляти її окремі аспекти.

Ключові слова: психологічна безпека людини; суб'єкт; середовище; взаємодія; ситуація; соціальна психологія; суб'єктивний та об'єктивний зміст проблематики психологічної безпеки.

Mykola M. Slyusarevsky

Ph.D. in Psychology,

Corresponding Member of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine,

Director of the Institute of Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,

Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0002-4038-5668

slyusarevsky@ukr.net

PSYCHOLOGICAL SECURITY OF A PERSON IN ONTOLOGICAL AND EPISTEMOLOGICAL DIMENSIONS: AN AFTERWORD TO THE WORK AWARDED TO THE STATE PRIZE OF UKRAINE IN THE FIELD OF SCIENCE AND TECHNOLOGY

It is analyzed the state of the problem of the psychological security of the person which in recent decades is actively developed in the post-Soviet territories. Based on the analysis, it is stated that the development of this problem, the analytical framework of which is set by the publications of the Russian Federation's psychologists, is carried out in controversial theoretical-methodological coordinates. Interpretations of psychological security clearly show tendencies of absolutization of its individual-psychological aspects and desocialization, which distorts the meaning of this concept (in fact, its substitution takes place: individual-psychological resources and security factors are considered as security itself). According to the author, a constructive alternative to these trends is the concept of psychological security, which is put in the basis of the work «The life world, and psychological security of a person in conditions of social changes», for which a group of scientists of the Institute for Social and Political Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine was awarded in 2019 by a State Prize of Ukraine in the field of science and technology. According to this concept, human psychological security is an integrative characteristic of the system of «subject – environment» interaction, in the process of which a certain situation develops to be subjectively marked as «safe – dangerous». It is substantiated the situational, as well as a dynamic, continuous nature of psychological security. It is emphasized that, as well as the situation, psychological security simultaneously does depend and doesn't depend on the person, therefore the decision of a problem of psychological security provides both actualization of personal resources of mentality's protection, as well as the increase of safety level in factors mostly independent from the person. The relative nature of any psychological security is emphasized, at the same time the thesis is put forward about the possibility and need to achieve in each case such a level that is necessary and sufficient to preserve personal authenticity and life-constructing potential. Particular attention is paid to the disclosure of the social essence and dialectic of human activity as a subject of security. It is advocated the opinion that the issue of psychological security of a person belongs, first of all, to the social psychology sphere of competence. Other psychological disciplines may develop their individual aspects.

Keywords: psychological security of a person; subject; environment; interaction; situation; social psychology; subjective and objective content of psychological security issues.

Постановка проблеми. Майже в кожній великій науковій роботі, по тому як поставлено в ній, здається, останню крапку, чи не завжди залишається щось недовершене, не до кінця висловлене. Не є в цьому сенсі винятком і підготована в Інституті соціальної та політичної психології НАПН України за результатами багаторічних фундаментальних досліджень робота «Життєвий світ і психологічна безпека людини в умовах суспільних змін», за яку групі вчених, серед котрих і автор цих рядків, Указом Президента України № 4/2020 від 13 січня 2020 р. присвоєно Державну премію України в галузі науки і техніки.

З теоретичного погляду головними підвалинами, можна сказати, наріжними каменями роботи стали два концепти – концепт життєвого світу людини і концепт її психологічної безпеки. На обидва концепти автори постійно орієнтувалися однаковою мірою. Проте якщо

концепт життєвого світу дістав у їхніх наукових працях усебічне обґрунтування, то концепт психологічної безпеки в них радше окреслено в загальних рисах, ніж оприсутнено в чітко вираженій, експлікованій формі. Тому вважаємо за потрібне уточнити наше розуміння концепту психологічної безпеки людини, потреба звернення до якого перебуває поза будь-якими сумнівами і стає дедалі очевиднішою.

Актуальність проблеми психологічної убезпеченості людей, котрим випало жити в наш непростий час, зумовлюється непередбачуваними наслідками однобічного, часто-густо позбавленого гуманістичних вимірів науково-технічного прогресу, інформаційною перенасиченістю середовища людського існування, численними природними, техногенними та соціальними катастрофами, громадянськими конфліктами і війнами, що дедалі більше набувають гібридного характеру. Потреба в безпеці, звісно, завжди була однією з найважливіших потреб людини. Люди завжди потерпали і змушені були захищатися від найрізноманітніших загроз і небезпек. Проте якщо в давні й почати в нові часи під загрозою опинялося переважно їхнє фізичне здоров'я, добробут і саме існування, то сьогодні стрімко зростає кількість загроз та небезпек, що завдають шкоди передусім їхньому психічному здоров'ю і психологічному благополуччю.

У сучасному світі людина стає щодалі психологічно вразливішою, незахищенішою – причому не лише внаслідок драматичних життєвих подій, катастроф та екстремальних ситуацій. Сьогодні темпи технологічного оновлення всіх сфер життя і, відповідно, суспільних змін нерідко перевищують адаптаційні можливості людей. За таких умов на загрозове, ризиковане для психічного, а слідом за ним і фізичного здоров'я усе частіше перетворюється звичайне повсякдення. Це засвідчують дані зарубіжних дослідників, які встановили: накопичення так званих повсякденних неприємностей (daily hassles), що зазвичай не розглядалися як загрози, має більш виражений зв'язок із захворюваністю, ніж значні життєві події (Davey, Eaker, & Walters, 2003). Тому психологічна складова проблеми безпеки людини нині набуває не меншого, а подеколи й набагато більшого значення, ніж фізична складова.

Водночас потрібно зауважити, що різні суспільства мають не однаковий і різний за тривалістю в часі досвід осмислення цієї проблеми. У країнах з усталеними ліберально-демократичними традиціями, пріоритетністю прав людини вона давно перебуває в центрі уваги суспільної свідомості. З поняттям безпеки в широкому сенсі (як безпеки життєдіяльності) добре обізнані не лише державні діячі та науковці, а й пересічні громадяни. Нічого подібного, зрозуміло, не могло бути в тоталітарних суспільствах, зокрема радянського зразка.

У колишньому Радянському Союзі, де навіть і по завершенні епохи масового терору не послаблювався ідеологічний контроль за свідомістю та поведінкою людей, постійно порушувалися їхні права, діяла каральна психіатрія, сама постановка проблеми безпеки людини в широкому трактуванні, а тим паче психологічної безпеки, виглядала б щонайменше дивною. Пересічній радянській людині поняття «безпека» було відоме в суто утилітарних контекстах: пожежна безпека, безпека праці (правила техніки безпеки), безпека дорожньо-транспортного руху тощо. Ширшого тлумачення безпеки радянські люди, бодай і з вищою освітою, просто не розуміли. Тому науковці, які досліджували їхні потреби, інтереси чи ціннісні орієнтації, поняттям «безпека» взагалі не оперували. Показовим у цьому плані є, скажімо, той факт, що під час широковідомого дослідження, котре проводилось під керівництвом В. Ядова серед лєнінградських інженерів у 70-х роках минулого століття, в адаптованому варіанті методики М. Рокіча найважливішу на той час для американців цінність «безпека сім'ї» було замінено на цінність «щасливе сімейне життя» (шляхом об'єднання із цінністю «щастя») (Ядов та ін., 1979, с. 90).

Після розпаду колишнього СРСР становище вочевидь змінилося. Поняття безпеки поступово входить до лєксикону громадян держав пострадянського простору, більше того, як стверджують соціологи, вона стала чи не головною цінністю для пострадянської людності (Стуканова, & Чадюк, 2020). Це потягло за собою і наукові дослідження з питань безпеки не

лише держави та суспільства, а й безпеки людини. Серед них коли не чільне, то, безперечно, суттєве місце посідають дослідження, присвячені психологічній безпеці. Першими розгорнули їх психологи Російської Федерації, і на сьогоднішній день вони мають у своєму доробку доволі промовисту кількість публікацій за цією тематикою. У порівняно меншому масштабі, але проводяться дослідження з питань психологічної безпеки і в Україні. Помітним явищем з-поміж них став, зокрема, проєкт «Проблеми психологічної безпеки сучасної молоді», реалізований на психолого-педагогічному факультеті Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка (Дроздов та ін., 2019).

Одним з головних трендів у розробленні проблеми психологічної безпеки на пострадянському просторі був і залишається заклик до переосмислення її сутності відповідно до реалій сьогодення. Сам по собі цей заклик є правомірним. Проте його реалізація, на нашу думку, інколи відбувається в теоретико-методологічних координатах, які важко вважати безспірними. До цього додається також певний наліт кон'юнктурності в тлумаченні психологічної безпеки деякими російськими психологами, що скидається на видозміну ідеологічної заангажованості радянського стибу. Отже, виникає потреба в критичному аналізі стану проблеми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасних англомовних публікаціях безпека людини зазвичай розглядається в контексті персонального психологічного благополуччя – як його параметр, умова, чинник, складова, індикатор чи критерій (Narayan, Patel, Schafft, Rademacher, & Koch-Schulte, 2000; Povey, Boreham, & Tomaszewski, 2013; Prilleltensky, 2005; Sheldon, & Kasser, 2001). Підкреслюється, що потреба в безпеці особливо актуалізується, коли люди переживають неблагополуччя, бачачи, що події відбуваються не так, як передбачалося, що порушено умови їхнього життя, які доти видавались апріорними (Sheldon, & Kasser, 2001). Поняття безпеки в цих публікаціях має очевидний індивідуально-психологічний, особистісний зміст, проте ним не обмежується. Наприклад, поряд із впевненістю людини у своєму майбутньому під безпекою розуміють також громадянський мир, фізичну безпеку особи, безпечне навколишнє середовище, законність та доступ до правосуддя тощо (Narayan, Patel, Schafft, Rademacher, Koch-Schulte, & 2000).

Термін «психологічна безпека» в англомовних джерелах трапляється порівняно рідше. Ним означають можливість людини задовольняти без ризиків свої базові потреби. Певного поширення він набув в організаційній психології – у концепціях команди. У них психологічна безпека працівника (члена команди) постає як його можливість демонструвати і використовувати свої індивідуальні властивості та здібності, не побоюючись спровокувати своєю ініціативою реакцію мобінгу, отримати негативні наслідки для самооцінки, статусу чи кар'єри (Baer, & Frese, 2003; Bell, Fisher, & Loomis, 1978).

На рубежі 1990–2000-х років поняття психологічної безпеки активно «підхопили» російські психологи. Йдеться вже й про *психологію безпеки*, яку вони позиціонують не просто як певну проблематику досліджень, а як новий напрям психологічної науки і практики (Баєва, 2006; 2007; Журавлев, & Тарабрина, 2012). Видаються під цією назвою і перші навчальні посібники для студентів (Донцов, Зинченко, Зотова, & Перельгіна, 2015). Цей напрям із цілковитими на те підставами можна вважати специфічно російським науковим явищем, зв'язок якого із зарубіжними науковими традиціями, попри термінологічні збіги, є вельми проблематичним (про що, до речі, свідчить обмаль посилань на зарубіжних авторів). Предмет психології безпеки визначають як психологічні закономірності життєдіяльності людини, пов'язані з організацією її безпечного існування та розвитку (Баєва, 2006).

Не ставлячи під сумнів ні такого визначення, ні правомірності виокремлення даного напрямку, слід, однак, уважніше приглянутися до тих тенденцій у тлумаченні психологічної безпеки людини і підходах до її вивчення, які спостерігаються в його межах і відтворюються, здебільшого без будь-якої критики, українськими авторами.

Найбільш коректне, на нашу думку, розуміння психологічної безпеки людини висловлює І. Баєва. Вона наголошує, що психологічна безпека має подвійну природу. Її можна розглядати як з погляду «психологічної характеристики середовища, оточення

людини, фізичного і соціального світу», так і з погляду «внутрішньої сутності людини, її психологічного світу, психологічних ресурсів, цінностей, переживань, ставлень» (Баева, 2007, с. 66). Намагаючись реалізувати цю подвійну референцію психологічної безпеки, І. Баєва досліджує, з одного боку, психологічну безпечність (рос. – безопасность) *середовища*, а саме освітнього середовища школи (Баева, 2002; Баева, & Гаязова, 2012), з другого – знаходить за можливе розглядати окремо *психологічну безпеку особистості*, котру тлумачить як «здатність особистості зберігати стійкість у середовищі з певними параметрами, зокрема із психотравматичними впливами, чинити опір деструктивним зовнішнім і внутрішнім впливам, що відображається в переживанні своєї захищеності/незахищеності в конкретній життєвій ситуації» (Баева, 2007, с. 68). Тим самим психологічній безпеці приписується статус особистісної властивості. Людина постає носієм (гарантом, творцем тощо) власної безпеки.

Отже, маємо ніби дві психологічні безпеки: психологічну безпеку як безпечність середовища і психологічну безпеку як індивідуально-психологічну властивість людини, що полягає в здатності убезпечувати себе від загроз і небезпек. Окреслились, відповідно, і два напрями досліджень, обидва з яких доволі широко представлені сьогодні в Російській Федерації і в Україні. Питання психологічної безпеки середовища – найчастіше освітнього і подеколи інформаційного – вивчають чи принаймні обговорюють Л. Гаязова, Т. Дектярьова, О. Дроздов, Л. Карамушка, О. Ліщинська, М. Махній, О. Низовець-Кропта, О. Обозова, Т. Остряко, В. Рубцов, В. Щербата, І. Ющенко та ін. (Баева, & Гаязова, 2012; Карамушка, & Дектярьова, 2013; Ліщинська, 2013; Обозова, 2011; Рубцов, & Баева, 2008; Медіатравма, 2017; Дроздов та ін., 2019). Психологічну безпеку як індивідуально-психологічну властивість людини (особистості, суб'єкта) досліджують М. Баєв, О. Бубнова, І. Глебова, Т. Данильченко, А. Застело, Д. Зуєва, Н. Козлова, О. Куликова, А. Скок, Ю. Примак та ін. (Баева, & Баєв, 2013; Козлова, Зуєва, & Глебова, 2016; Бубнова, & Куликова, 2015; Застело, 2012; Дроздов та ін., 2019). Ці два напрями досліджень, зрозуміло, пов'язані між собою. Але радше змоглядно або за промовчанням, ніж на рівні цілісного наукового підходу.

Незважаючи на те, що середовищним аспектам психологічної безпеки присвячено чимало публікацій, помітно більше уваги приділяється все ж її індивідуально-психологічним аспектам. Така увага породжує, природно, набагато більше теоретизувань щодо психологічної безпеки як особистісної властивості, ніж стосовно психологічної безпечності середовища. Як наслідок, індивідуально-психологічний напрям має вигляд значно краще уфундованого теоретично, ніж середовищний. Якщо дослідники середовища обмежуються зазвичай емпіричним виокремленням критеріїв та показників його безпечності, то вчені, котрі досліджують психологічну безпеку як індивідуально-психологічну властивість, охоче вибудовують теоретичні уявлення про її сутність, структуру, особливості, зв'язок з іншими особистісними властивостями тощо.

Проте ці уявлення вибудовуються за усталеними в загальній та педагогічній психології схемами і не є аж надто оригінальними. Наприклад, структура психологічної безпеки, згідно із цими уявленнями, має традиційну для особистісних утворень (рис, настановлень тощо) тричленну будову: складається з афективного, когнітивного та поведінкового компонентів (Бубнова, & Куликова, 2015). Тричленна будова, щоправда, іноді зазнає модифікації, приміром, виділяють мотиваційно-смісловий, емоційно-вольовий, когнітивний та діяльнісний компоненти (Дроздов та ін., 2019, с. 37–38). Але такі модифікації, принципово не відриваючись від тричленної основи, де-факто призводять не стільки до специфікації поняття психологічної безпеки як індивідуально-психологічної властивості, скільки до його надмірної генералізації, перехресчування з іншими поняттями, що характеризують особистісні стани та властивості. І, мабуть, не випадково Т. Данильченко, дошукуючись, як пов'язані між собою психологічна безпека і психологічне благополуччя особистості, дійшла висновку, що ці поняття, ймовірно, перебувають у рекурентних зв'язках (Дроздов та ін., 2019, с. 25), інакше кажучи, є значеннями однієї й тієї самої величини, проявами однієї й тієї самої сутності. Під кутом зору традиційної для педагогічної психології

формульованої парадигми бачаться багатьом авторам і шляхи вирішення проблеми психологічної безпеки людини (Бубнова, & Куликова, 2015; Каримова, 2013; Дроздов та ін., 2019, с. 7, 39). Безпеку пропонують *формувати*. Як і будь-яку іншу особистісну властивість. Ставлять завдання пошуку соціально-психологічних механізмів її формування, які, однак, виявляються, знову ж таки, достоту знайомими: наслідування, навіювання, зараження, переконування, рефлексія.

Підвищена увага до індивідуальних аспектів психологічної безпеки (на шкоду середовищним аспектам) позначається, своєю чергою, на визначеннях поняття «психологічна безпека».

Як засвідчує огляд літератури, проведений О. Петрушиною, в сучасній науці під безпекою (родовим поняттям щодо психологічної безпеки) розуміють стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства чи держави від внутрішніх і зовнішніх загроз (Петрушина, 2011). Часто посилаються, наприклад, на Ф. Мугулова, який, здійснивши ґрунтовний загальносоціологічний аналіз поняття безпеки, тлумачить її як «сукупність ознак, що характеризують стабільний стан захищеності об'єкта від різного плану загроз і небезпек, дія яких може справити негативний вплив на його структурну та функціональну цілісність аж до цілковитого руйнування або неконтрольованої трансформації в іншу об'єктну якість» (Мугулов, 2003, с. 43).

До поняття захищеності звертаються і психологи, конкретизуючи його як *психологічну захищеність* людини. Поняттям психологічної захищеності послуговуються, зокрема, І. Баєва та М. Баєв, розглядаючи проблему актуалізації її особистісних ресурсів у студентів (Баєва, & Баєв, 2013)¹. А на Заході є навіть термін «safety and security needs» (потреба в безпеці та захисті), що відображає нерозривну, відпочаткову єдність безпеки і захищеності. Здавалось би, усе зрозуміло: психологічна безпека людини – це і є захищеність її психіки від деструктивних зовнішніх і внутрішніх впливів. Проте внаслідок підвищеної і, можна сказати, уже подеколи й надмірної уваги до індивідуально-психологічних аспектів безпеки з визначень поняття «психологічна безпека», які дають російські психологи, дедалі помітніше «вимиваються» акценти на захищеності людської психіки, а разом з ними – і на безпечності середовища, в якому відбувається життєдіяльність людей. Психологічна безпека набуває вигляду самодостатньої властивості людини – як особистості чи суб'єкта.

Наприклад, на думку А. Журавльова і Н. Тарабріної, психологічна безпека є «інтегративною характеристикою суб'єкта, що відображає ступінь задоволеності його базисної потреби в безпеці і визначається за інтенсивністю переживання психологічного благополуччя/неблагополуччя» (Журавлев, & Тарабрина, 2012, с. 9). На перший погляд, такі визначення ніби й правильні. Проте своєю звуженістю (заціклованям на суб'єкті чи особистості) вони уособлюють і стимулюють тенденцію, яку означимо як *абсолютизацію індивідуально-психологічних аспектів безпеки людини*. Головний гандж цієї тенденції криється в тому, що вона мимохіть позбавляє людську потребу в безпеці (у безпечних умовах життєдіяльності) її предмета. Відбувається розпредметнення потреби, замість її опредметнення. Термінологічно такий підхід дістав оформлення у понятті «самозабезпечення безпеки» (Краснянская, 2006), яке нагадує (хай вибачають ті, хто ним послуговується) сексуальне самозадоволення. Якщо абстрагуватися від теоретичного багатослів'я, людині пропонується шукати джерела чи не всіх загроз і небезпек у самій собі або усувати зовнішні загрози і небезпеки переважно в перцепції. Перекваліфікація останніх у перцепції на такі, що загрози чи небезпеки не становлять, у межах цього підходу часто-густо є для людини єдиним виходом, оскільки реально впоратися з ними здебільшого не під силу.

¹ Правда, психологічну захищеність ці автори інтерпретують як «важливий показник психологічної безпеки особистості». Як нам видається, така інтерпретація призводить до хибного кола понять, невиправданого подвоєння термінології, оскільки за змістовим обсягом поняття захищеності і безпеки, що наводяться в статті, є практично тотожними.

Апофеозом тлумачення психологічної безпеки як самозабезпечення стала остання стаття Н. Харламенкової (2019), хоча слово «самозабезпечення» у ній і не вживається. Зодягаючи свої сентенції в розкішні аналітичні шати, п. Харламенкова починає, що називається, здалеку – з філософської проблеми людини, з того, як її розробляють різні науки, серед яких провідне місце посідає, зрозуміло, психологія. Далі йдеться про нероздільність природного і культурного в людині, про активність людини як суб'єкта свого життя тощо. Увесь цей розлогий філософсько-наукознавчий екскурс (визнаймо, непогано викладений) нібито був потрібен, аби визначити «методологічні і теоретичні передумови вивчення психологічної безпеки людини з позиції суб'єкта» (там само, с. 28). Тобто новизна підходу полягає, мовляв, саме в такій позиції, що дає змогу запропонувати нарешті справді наукове визначення безпеки загалом і психологічної безпеки зокрема.

Це потрібно, адже всі наявні визначення є начебто ненауковими чи недостатньо науковими. Чому? А тому, що будь-яке з них «виявляється не пов'язаним з розумінням людини як суб'єкта життя і з аналізом *проблеми людини* в цілому. Розглядається або безпека *індивіда* як біологічної істоти, або безпека *особистості* як соціального індивіда. Обидві іпостасі людини – природна і культурна, які слід вивчати в їхній цілісності та єдності, роз'єднуються, не інтегруються, і в цьому разі індивід дійсно залишається відкритим різним впливам, змушений захищатися від численних небезпек, що загрожують його фізичному і соціальному благополуччю» (там само, с. 31).

А захищатися, на думку п. Харламенкової, якраз і не обов'язково. Не мають особливої слушності й ті «вчені та практики», які «звертаються до вивчення різних загроз і видів безпеки: воєнної, соціальної, економічної, екологічної, інформаційної, а також до опису тих наслідків, до яких призводить порушення її конкретного виду» (там само). Такі підходи – результат обмеженого, житейського розуміння безпеки, її тлумачення у «вузькому значенні». Натомість потрібне ширше тлумачення, бо «як *філософська категорія* безпека (людини, суспільства) розкривається в контексті методологічного аналізу проблеми *життя* та *смерті* і розуміння людини як активного суб'єкта, що конструює, осмислює *життя* і намагається зрозуміти, що таке *смерть*» (там само). Тому за ширшого тлумачення «людина розглядається не як об'єкт зовнішніх впливів, а як суб'єкт, наділений відповідальністю за своє життя, такий, що рефлексує, конструює і розуміє його (життя. – М. С.) у відповідності зі знайденими смислами свого існування». І далі: «Осмисленість життя дає змогу суб'єктові розуміти багато явищ, які раніше видавались йому загрозами та небезпеками, радше як закономірні труднощі...» (там само).

Переходячи до поняття психологічної безпеки, Н. Харламенкова цілком очікувано накидається на своїх російських колег, які, мовляв, продовжують тлумачити його «доволі вузько» і розуміти «як захищеність людини від негативних зовнішніх факторів, як психологічне благополуччя, безпосередньо пов'язане зі стабільністю суспільства, передбачуваністю соціальних процесів тощо» (там само, с. 32). Особливе невдоволення в неї викликають І. Баєва та В. Семікін – з приводу визначення поняття психологічної безпеки освітнього середовища, яке вони воліють бачити вільним від проявів психологічного насильства, таким, що сприяє задоволенню потреб в особистісно-довірчому спілкуванні (Баєва, & Семикин, 2005, с. 12).

Це дуже не подобається Н. Харламенковій, що й зрозуміло, адже активному суб'єктові такої дрібниці, як психологічно безпечне середовище, схоже, геть не потрібно. На її погляд, «поняттям «психологічна безпека» слід означувати не стан середовища, у яке, на думку багатьох авторів, людина включена лише як «учасник взаємодії», і навіть не стан індивіда чи особистості. Психологічна безпека властива *суб'єкту* і не дана йому у вигляді готового продукту, а постійно *відтворюється ним*» (Харламенкова, 2019, с. 32).

Підсумовуючи, авторка стверджує, що «*психологічна безпека* (як, утім, і безпека загалом) пов'язана (!?) із забезпеченням і збереженням життя людини, однак як категорія психології вона специфікується 1) комплексом психологічних характеристик... і 2) реалізується завдяки активності самого суб'єкта». Щоправда, наприкінці цього пасажу

п. Харламенкова все ж «милостиво» зауважує в дужках «а не тільки завдяки обставинам та умовам життєдіяльності» (там само, с. 33–34). Але це, звісно, істотно не змінює ані змісту, ані загальної спрямованості статті.

Про яку ж специфікацію психологічних характеристик ідеться? У статті знаходимо таку відповідь: «...Психологічна безпека – це складний конструкт, що охоплює мотиваційно-потребовий стан суб'єкта, комплекс емоційних переживань, когнітивну та регулятивну складові» (там само, с. 32). Як бачимо, нічого кардинально нового, практично ті ж самі складові, що і в інших авторів. Певний елемент новизни можна побачити хіба в тому, що в мотиваційній та когнітивній складових виокремлюються загальні настановлення (пов'язані із сенсом життя) і часткові (ті, що стосуються конкретної ситуації, котра оцінюється суб'єктом як небезпечна чи безпечна). При цьому резонно наголошується, що ступінь стресу, який переживає суб'єкт у небезпечній, за його оцінкою, ситуації, може коригуватися загальним життєвим настановленням, пов'язаним з осмисленістю життя. Але чи достатньо лише цієї новизни (якщо її можна вважати такою) для публікації, що претендує на переверот у поглядах на психологічну безпеку? Напевно, ні.

Насправді ніякого перевероту не відбулося і відбутися не могло. Ігноруючи середовище людського буття з його реальними небезпеками, Н. Харламенкова лише перекатегоризовує проблему в суб'єктній термінології, рухаючись у річищі тієї ж тенденції, що й критиковані нею автори, а саме в річищі абсолютизації індивідуально-психологічних аспектів безпеки. Тож її критика на адресу колег є фактично безпідставною, вона вочевидь добувається у відчиненні дверей, бо ж серед репрезентантів цієї тенденції важко знайти того, хто б усіяко не підкреслював активної ролі людини (нехай особистості, а не суб'єкта – це нічого не змінює) у підтриманні власної психологічної безпеки. Через те сентенції п. Харламенкової є не критикою, а радше доведенням до крайнощів їхньої позиції. І пропоноване нею «більш широке» визначення безпеки загалом і психологічної безпеки зокрема насправді є гранично вузьким. А «більш широке» мало б хоч якось стосуватися й середовища, в якому діє і з яким взаємодіє людина.

Звісно, російських психологів можна певною мірою зрозуміти. Про зовнішні (середовищні) чинники психологічної безпеки людини не просто і, мабуть, не завжди безпечно говорити в країні, де утвердився авторитарний режим, де не йдеться про політичні права і свободи громадян, про їхнє вільне волевиявлення, у країні, яка зруйнувала міжнародну систему безпеки, веде агресивні війни як за рубежом, так і в себе вдома. У такій країні, безперечно, існує ідеологічне замовлення на те, аби переконати людей, що ніякої захищеності в сучасному світі не буває, що вона їм і не потрібна з огляду на неминучу перспективу смерті (навіщо та захищеність – все одно усі помремо)¹, що ті, хто хоче почуватися безпечно, мають самі себе запевнити (адже вони суб'єкти!) у безпечності власного існування, що пов'язувати це почуття в жодному разі не слід ні зі своїм психологічним благополуччям, ні, тим паче, зі стабільністю суспільства чи передбачуваністю соціальних процесів.

Ми не схильні вважати, що всі російські психологи свідомо виконують це ідеологічне замовлення. Але водночас пам'ятаймо, що, як писав колишній класик марксизму, жити в суспільстві і бути вільним від суспільства неможливо. Тому не все, про що пишуть сьогодні в Росії у наукових публікаціях соціогуманітарного штибу, варто брати на віру, сприймати як «чисту науку».

Навертаючи людину до самотнього побороювання зовнішніх викликів, тенденція абсолютизації індивідуально-психологічних аспектів безпеки є водночас тенденцією її *десоціалізації*. Людина постає таким собі ізольованим від світу, самотнім деміургом, який долає всі можливі негаразди тільки у власному перцептивно-рефлексивному просторі. Не

¹ Нав'язливе педалювання Н. Харламенковою проблеми життя і смерті, на нашу думку, потребує спеціального аналізу. Адже актуалізацію цієї проблеми в контексті безпеки життєдіяльності людини навряд чи можна вважати доречною як для всіх вікових категорій, так і для всіх випадків психотравмування.

усуває, а лише дещо пом'якшує цю тенденцію десоціалізації і поняття «соціально-психологічна безпека особистості», до якого звертаються окремі російські та українські автори (Зотова, 2011; Дроздов та ін., 2019, с. 7–8, 20). Та й пом'якшення виявляється, коли придивитися ретельніше, радше позірним.

По-перше, це поняття співвідноситься лише з «локальним середовищем, де людина живе, працює і вступає в міжособистісні контакти». А для побіжного, декларативного оприсутнення широкого соціального середовища (спільноти, суспільства) використовується абсолютно позбавлене психологічного змісту поняття «соціальна безпека», під яким розуміють суто інституціональні умови забезпечення захисту особи від можливих загроз (Дроздов та ін., 2019, с. 20–21). Те, що людина сама є частиною соціуму, що вона взаємодіє не тільки з локальним, а й широким соціальним середовищем, яке має власні соціально-психологічні характеристики, до уваги не береться. По-друге, соціально-психологічна безпека особистості на рівні її структури тлумачиться так само, як і психологічна безпека. Під нею розуміють ту ж особистісну властивість, розширюючи лише перелік її компонентів. До когнітивного та поведінкового додаються такі компоненти, як смисловий, комунікативний, мотиваційно-потребовий, ціннісний та мотиваційно-оцінний (Зотова, 2011). Про зміст і структуру взаємодії особистості з її соціальним оточенням, бодай і локальним, у понятті соціально-психологічної безпеки (як його розуміють автори згаданих публікацій) не йдеться. Тобто від соціальної психології в цьому понятті залишається в кінцевому підсумку небагато.

Ще одна тенденція, яка простежується в поглядах на психологічну безпеку, – *жорстке пов'язування її з окремими особистісними рисами*. Серед таких рис найчастіше фігурує толерантність (Колот, 2017; Дроздов та ін., 2019, с. 12; Тудупова, 2015). Припускається, що толерантність (як визнання і прийняття іншого, інакшого, інших поглядів і позицій тощо) є одним із чинників, які зумовлюють психологічну безпеку людини. Із цим можна погодитись – у тому сенсі, що толерантне оточення, звісно ж, безпечніше для людини, ніж інтолерантне. Але ж психологічну безпеку пов'язують із толерантністю зазвичай не в цьому сенсі. У ній убачають особистісну рису, наявність якої в людини підвищує (забезпечує, посилює тощо) її психологічну безпеку. Таке припущення, на нашу думку, безпідставне. Адже очевидно, що толерантне ставлення до інтолерантного, нетерпимого оточення, навпаки, може провокувати з його боку агресію, робити людину вразливішою, незахищенішою. Християнський принцип непротилвення злу виправдовує себе, на жаль, далеко не завжди. Тож видається закономірним, що в дослідженні, проведеному А. Скок, рівень задоволеності потреби випробуваних у безпеці виявився негативно пов'язаним із більшістю (двома із трьох) досліджуваних видів толерантності: випробувані почувалися тим безпечніше, що нижчими були показники їхньої етнічної та особистісної толерантності (Дроздов та ін., 2019, с. 18).

Водночас не викликає заперечень позиція тих дослідників, які пов'язують психологічну безпеку людини з толерантністю до невизначених умов життєдіяльності (Вотинцева, & Петренко, 2016). Розвиток толерантності до невизначеності справді може виступати вагомим чинником психологічної безпеки особистості в умовах соціальної нестабільності та суспільних змін. Власне, про це ж саме йдеться і в працях членів нашого авторського колективу, де толерантність теж розглянуто як необхідний чинник особистісної життєстійкості, що слугує підґрунтям психологічної безпеки людини (Титаренко, & Ларіна, 2009). Однак це вже, як мовиться, інша історія.

Проведений аналіз публікацій, на наш погляд, аргументовано пояснює, чому ми не вважали за можливе сліпо рухатись у їхньому фарватері.

Мета статті: репрезентувати авторське розуміння психологічної безпеки людини в онтологічному і гносеологічному вимірах.

Виклад основного матеріалу дослідження. Насамперед спробуємо досягнути змістовий обсяг поняття «психологічна безпека», оббігти поглядом його не завжди виразні межі. Потреба в безпеці є, як відомо, базовою у вибудованій А. Маслоу ієрархії потребової

сфери людини, посідаючи місце відразу після фізіологічних потреб, – у їжі, сні тощо (Маслоу, 1999). Задоволення потреби в безпеці передбачає перманентне усунення чи бодай часткову нейтралізацію загроз та небезпек, перед лицем яких упродовж життя опиняється людина. Ці загрози та небезпеки можуть мати як фізичний, так і психологічний характер, негативно впливаючи в першому випадку – на організм, на фізіологію людини, в другому – на її психіку, на внутрішній світ, погляди і переконання. Отже, цілісне уявлення про безпеку людського існування містить фізичну і психологічну складові¹, тобто психологічна безпека є частиною, так би мовити, загальної безпеки людей.

Проте в реальному житті загрози та небезпеки фізичного плану, що походять здебільшого (хоч і не завжди) від природного середовища, нерідко завдають шкоди не лише фізичному станові людини, а й тягнуть за собою негативний вплив на її психічний стан. Найбільш «свіжим» прикладом може слугувати пандемія коронавірусної хвороби COVID-19: люди не лише підхоплюють цю недугу, а й непокояться, переживають тривожні стани з приводу можливого зараження, часом ловляться на гачок пов'язаних із нею фейків, переймаються панічними настроями, і недаремно сьогодні в науці та публіцистиці утвердилась думка, що пандемії доповнюються інфодеміями. Утім, буває і навпаки: шкідливі впливи, яких зазнає людська психіка, призводять опосередковано до негативних фізичних наслідків. Так, в учасників бойових дій і внутрішньо переміщених осіб, що зазнали психотравматизації внаслідок російсько-української війни на Донбасі, зазвичай спостерігається й погіршення стану фізичного здоров'я.

Не вдаючись у подробиці цих загальновідомих фактів, важливо підкреслити, що межу між фізичними і психологічними загрозами та небезпеками інколи провести вельми складно. Відтак важко й обмежити змістовий обсяг поняття «психологічна безпека». Оскільки шкоду психіці можуть завдавати не лише чинники, що зазвичай ідентифікуються науковцями як психологічні чи соціально-психологічні, а й *психогенні фізичні чинники*, змістові межі цього поняття є принципово неусталеними, ситуативно зумовленими, рухомими. У деяких випадках його обсяг може розширюватися до обсягу поняття безпеки людини в цілому. Тоді часткове (психологічна безпека) може перебирати на себе функцію цілого (безпеки загалом), ніби поглинаючи його. Це слід пам'ятати, аби штучно не елімінувати з проблеми психологічної безпеки «непсихологічних» складових.

Наголосимо ще раз, психологічна безпека людини є нічим іншим, як захищеністю її психіки від деструктивних зовнішніх і внутрішніх впливів. Акцент на тому, що деструктивні впливи бувають і зовнішніми, і внутрішніми (його роблять практично всі автори, котрі досліджують психологічну безпеку), цілком слушний. Загрози і небезпеки справді можуть як звалюватися на людину іззовні, так і виринати із нетрів її власної психіки, деформованого життєвого світу (у вигляді нав'язаних чи самонав'язаних тривожних станів, безпідставних соціальних страхів, упереджень, спотворень реальності надміру ригідними захисними механізмами тощо). Однак загрози та небезпеки, що актуалізуються як внутрішні, по-перше, закорінені здебільшого в реальних обставинах та подіях, з якими людина чи то має справу нині, чи то мала на попередніх етапах свого життєвого шляху, а по-друге, все ж поступаються в нормі – як кількісно, так і за значущістю – загрозам та небезпекам зовнішнього походження. Тому намагання деяких дослідників зводити проблему психологічної безпеки переважно або й тільки до подолання внутрішніх деструктивних чинників є хибним у самій основі, нагадує інколи боротьбу з вітряними млинами.

Хибним є й намагання тлумачити психологічну безпеку як особистісну (чи суб'єктну) властивість, що веде до абсолютизації індивідуально-психологічних аспектів безпеки. За

¹ Нерідко виокремлюють також соціальну складову безпеки людини, означуючи її терміном «соціальна безпека». Але позаяк психічне в широкому тлумаченні, що охоплює як індивідуальні, так і надіндивідуальні аспекти людського буття, є внутрішнім змістом соціального (Слюсаревський, 2018), на даному рівні аналізу психологічна складова мислиться як така, що містить у собі і соціальну складову. Тому вдаватися до терміна «соціальна безпека» в цьому разі потреби немає.

такого тлумачення відбувається фактично підміна понять: індивідуально-психологічні ресурси і чинники безпеки розглядаються як сама безпека. Це заходить у суперечність як із здоровим глуздом (потребу в якому не скасовують жодні теоретичні побудови), так і з усталеними мовними нормами. Адже ми зазвичай кажемо, що людина перебуває в безпеці чи дотримується безпеки, і не говоримо, що вона є безпечною (безпечність у цьому разі асоціюється, як правило, з безтурботністю). Тобто усталені норми слововживання фіксують той неспростовний факт, що безпека, бодай і психологічна, є чимось «більшим», ніж сама людина.

Інакше кажучи, поняття психологічної безпеки неодмінно виходить за межі її індивідуально-психологічних ресурсів і чинників. Воно охоплює не лише ці ресурси та чинники, а й певні параметри середовища людського існування. Однак і середовище не можна ототожнити з безпекою. Можна лише констатувати, що воно тією чи іншою мірою є безпечним або небезпечним для людини. Поняття психологічної безпеки обов'язково передбачає наявність як суб'єкта (людини), так і об'єкта (середовища). І подібно до того, як життєвий світ людини, згідно з Т. Титаренко, вибудовується на перетині внутрішнього і зовнішнього світів (Титаренко, 2003), так само й психологічна безпека «перебуває» на перехрещуваннях меж внутрішнього і зовнішнього, особистісного і середовищного. Її породжує (конструює, підтримує або руйнує) *взаємодія суб'єкта із середовищем*.

Отже, психологічна безпека справді є *інтегративною характеристикою*, як пишуть згадані вище російські психологи. Але інтегративною характеристикою не самотнього суб'єкта, а *системи взаємодії «суб'єкт – середовище»*. При цьому під загальним поняттям «середовище» слід розуміти різні середовища людського існування, структурно-функціональні параметри яких мають бути, наскільки це можливо, психологічно безпечними для людини, тобто сприятливими для її автентичного особистісного функціонування та розвитку. У сучасних умовах, говорячи про середовище, потрібно мати на увазі не лише соціальне середовище у його традиційних тлумаченнях, а й середовища парасоціального гатунку (інформаційне, віртуальне тощо), а також природне середовище (у психогенних проявах останнього). Усі ці середовища є середовищами буття людини як соціальної істоти і відтак тією чи тією мірою соціалізованими. Тому, не ігноруючи специфіки кожного з них, на певному рівні узагальнень правомірно означувати їх умовно спільним терміном «соціальне середовище», що ми й робитимемо надалі.

Водночас належить застерегти від просторово звуженого розуміння соціального середовища. Його в жодному разі не слід зводити до безпосереднього оточення людини (виробничого, родинного, навчального, поселенського тощо). Сучасна людина взаємодіє (і щодалі більше, інтенсивніше) не лише з безпосереднім оточенням, а й з великими групами, до яких належить, спільнотами, суспільством у цілому, вступає не лише у міжособові, а й міжгрупові відносини. Відповідно й загрози та небезпеки їй «постачає» як найближче оточення, так і широке соціальне середовище. І нерідко широке соціальне середовище продукує їх і частіше, і з дошкульнішими наслідками. Через те в роботі «Життєвий світ і психологічна безпека людини в умовах суспільних змін» особливу увагу приділено зменшенню стресогенності повсякденної взаємодії людей у суспільних інститутах, макрорівневих соціальних координатах.

У логіці роботи підтримання психологічної безпеки людини охоплює такі питання, як:

- демократизація суспільного життя та становлення громадянського суспільства;
- послідовність вирішення соціально-психологічних проблем у межах культурно-історичного циклу;
- довіра населення до різних суспільних інститутів;
- психологічне забезпечення процесу впровадження суспільних та освітніх інновацій;
- примноження рефлексивного ресурсу територіальних спільнот;
- рольова взаємодія і продуктивність у групах;
- коригування соціальної напруженості;

- налагодження в суспільстві соціальних діалогів з метою раціонального регулювання суспільних відносин;
- протидія соціальним патологіям і деструктивним інформаційним впливам;
- подолання психотравматичних наслідків воєнного конфлікту на сході країни.

Ці питання не тільки обговорюються в теоретичній постановці, пропонуються конкретні, психологічно обґрунтовані засоби їх вирішення. Наприклад, стратегії зниження соціальної напруженості (Слюсаревський, 2007) чи технології організації соціального діалогу (Кочубейник та ін., 2018).

Просуваючись далі в напрямку розкриття сутності та проблематики психологічної безпеки, наголосимо, що в процесі взаємодії людини із соціальним середовищем складається певна *ситуація*. Її складниками є, з одного боку, суб'єктивно виокремлений людиною фрагмент чи аспект середовища, який, однак, існує об'єктивно, незалежно від людини, з другого – ставлення людини до цього середовищного фрагмента чи аспекту (його оцінка, інтерпретація тощо). Обидва складники становлять нерозривну єдність, категоризуються в людській свідомості у вигляді конструкта «я-в-ситуації». Через те ситуація, за В. Роменцем, водночас залежить і не залежить від людини (Роменець, 2007, с. 42).

Одним із найсуттєвіших маркерів, за допомогою яких людина означає – свідомо чи несвідомо – для себе ситуацію, стає, як правило, дихотомія «безпечна – небезпечна». Це й породжує (з позитивним чи негативним знаком) стан психологічної безпеки як стан «людини-в-ситуації». Відтак психологічна безпека не є властивістю окремо взятих ні людини, ні середовища. Психологічна безпека є *станом*, похідним від ситуації, що складається в процесі взаємодії «суб'єкт – середовище». Отже, мало говорити, як І. Баєва, про подвійну (середовищно-особистісну) природу психологічної безпеки. Такий погляд на її природу є справедливим, але недостатнім. Правильніше, точніше буде констатувати, що психологічна безпека має нерозривну у своїй внутрішній єдності *ситуаційну природу*. І так само, як і ситуація, вона водночас залежить і не залежить від людини.

Розуміння ситуаційної природи психологічної безпеки людини важливе для адекватного підходу до вирішення пов'язаних з безпекою проблем. Наприклад, очевидно, що психологічна допомога жертвам мобінгу чи булінгу передбачає цілісне перетворення ситуації як єдності обох її аспектів – залежного і не залежного від жертви. Це розуміння важливе також для адекватного оцінювання відповідності індивідуальних ресурсів психологічної убезпеченості, які має у своєму арсеналі людина, тому рівню загроз чи небезпек, котрі постають перед нею. Адже коли актуалізовані загрози та небезпеки виходять далеко за межі найближчого оточення людини, її безпосередньої взаємодії з предметним середовищем, суб'єктивно сприймана ситуація «розростається» до таких масштабів, упоратися з якими самотужки стає дедалі важче. Це спонукає до перенесення акцентів у психологічному консультуванні з мобілізації індивідуальних ресурсів захищеності людини на примноження нею свого соціального капіталу, пошук соціальної підтримки життєстійкості (Титаренко, & Ларіна, 2009, с. 31).

Людське життя можна уявити як континуум перманентно змінюваних життєвих ситуацій, що різняться за масштабом і значущістю, почасти взаємонакладаючись. Повсякчас з'являються, хоч як би ми цього не хотіли, й нові загрози та небезпеки, приходячи на зміну попереднім або додаючись до них. З появою нових загроз та небезпек змінюються, відповідно, і параметри стану психологічної безпеки людини, його часопросторові конфігурації. Отже, психологічна безпека має також *динамічну, континуальну природу*. Тому вирішити проблему психологічної безпеки раз і назавжди неможливо. Особливо в умовах суспільних змін, що характеризуються інноваційністю, котра апріорі унеможлиблює шаблонні рішення – як у плані перетворень предметного світу, так і в плані реагування людської психіки на ці перетворення.

Неможливо досягнути й стану абсолютної психологічної убезпеченості будь-кого. Психологічна безпека є, так би мовити, величиною не лише змінною, а й відносною. Через те прагнення захистити людину від усіх складних і напружених ситуацій було б не тільки

утопічним, а й контрпродуктивним – з огляду на неунікність ризиків, пов'язаних з реалізацією особистісно і суспільно значущих цілей. Проте можна й потрібно намагатися досягнути в кожному конкретному випадку такого рівня психологічної безпеки, який є необхідним і достатнім для збереження особистісної автентичності і життєтворчого потенціалу людини *за наявних умов*, хоч якими б екстраординарними вони були. Цій меті мають бути підпорядковані всі можливі заходи соціальної підтримки і захисту – від розбудови здоров'язберігальних суспільних відносин до супроводу діяльності в особливих умовах.

Наголошуючи на важливості таких заходів, ми, однак, жодною мірою не применшуємо активної ролі самої людини в підтриманні своєї психологічної безпеки. Постулат активності людини як суб'єкта життєдіяльності, автора власного життя – безперечний здобуток психологічної думки, один із провідних трендів як психологічної науки, так і психологічної практики. У координатах останньої його головний пафос полягає в орієнтуванні людини на пошук джерел проблем, з якими вона стикається на своєму життєвому шляху, не лише в зовнішньому світі, а й у власних, можливо недосконалих, його відображеннях. Проте ключове слово тут «не лише». Цей постулат правомірний тією мірою, якою є правомірним і, так би мовити, обернене твердження – про те, що джерела своїх проблем слід шукати, знову ж таки, *не лише* у відображеннях зовнішнього світу, а й у самому зовнішньому світі. Адже, за Л. Найдьоною, головна функція рефлексії, яку здійснює особистість як суб'єкт, – побачити себе в контексті цілісної життєдіяльності, що передбачає практичну перевірку достовірності власного знання про реальність, визначення того, наскільки власні уявлення відповідають предметній реальності, наявній ситуації. Без цього рефлексія перетворюється на псевдорефлексію, нагадує подорож «у нікуди» (Найдьонова, 2013, с. 92). Тож такої псевдорефлексії слід позбуватися, якщо ми претендуємо на авторство власного життя.

Не має ставати подорожжю «в нікуди» і рефлексія з приводу власної психологічної безпеки. Однак справа не тільки в рефлексії. Активність людини як суб'єкта психологічної безпеки не розгортається лише в рефлексивній площині, не обмежується переінтерпретацією, мисленневою реконструкцією наявної ситуації. Той, хто справді прагне бути суб'єктом власної безпеки, обов'язково виявляє активність і в реальних діях, реальному перетворенні ситуації. Це й пошук соціальної підтримки, про яку вже йшлося, і намагання зробити посправжньому безпечнішими умови свого існування.

Найчастіше перетворювальна активність людини як суб'єкта психологічної безпеки спрямована, зрозуміло, на предметне середовище, з яким вона взаємодіє безпосередньо, на найближче соціальне оточення. Але якщо загрози та небезпеки починають надходити переважно із широкого соціального середовища, така активність може спрямовуватись і на перетворення наявних суспільних відносин. Саме це спостерігалось в Україні взимку 2013–2014 років. Народ повстав проти режиму Януковича передусім тому, що той став *небезпечним* для переважної більшості громадян. У його небезпечності остаточно переконало безглузде у своїй жорстокості побиття студентів на Майдані Незалежності в ніч на 30 листопада. Тобто Революція Гідності була у своїй глибинній основі насамперед боротьбою тисяч і мільйонів людей за власну безпеку, за безпеку своїх родин і країни в цілому. А євроінтеграційні гасла стали радше ідеологічним прапором цього народного повстання, наповнювали революційні дії політичним сенсом.

Приклад Революції Гідності заслуговує на увагу ще й тому, що розкриває діалектику активності людини як суб'єкта власної безпеки. Ідеться про те, що в ім'я своєї безпеки чи безпеки ближніх люди свідомо наражаються на небезпеку, ризикують життям і здоров'ям. Це простежується і в мотивації поведінки учасників бойових дій на сході України, волонтерів, котрі їм допомагають, медичних працівників, які борються з епідеміями інфекційних хвороб, тощо.

Трапляється, правда, й так, що людина просто випробовує себе, свідомо створюючи екстремальні ситуації. На це вона теж, безперечно, має право, як автор свого життя. Питання

лише в тому, чи варті ціни безпеки ті цілі, заради яких практикується екстремальна поведінка.

Гадаємо, усе викладене вище переконує, що психологічна безпека людини належить до сфери компетенції *соціальної психології*. З погляду самої людини її психологічна безпека є такою, що стосується власного «Я», персональної захищеності психіки від руйнівних впливів, тобто безпекою індивідуально-психологічною, проте як цілісне явище вона може бути адекватно репрезентована тільки в предметному полі соціально-психологічного пізнання. Тому, коли йдеться про індивіда (особистість, суб'єкта), немає потреби у введенні поняття «соціально-психологічна безпека», тим паче в тому тлумаченні, яке побутує. Його введення вважаємо своєрідним гносеологічним непорозумінням, результатом неправомірно звуженого розуміння предмета соціальної психології. У тому ж розумінні, яке обстоюємо ми (Слюсаревський, 2018), предмет соціальної психології повністю охоплює всю проблематику психологічної безпеки, на всіх можливих рівнях її розгляду.

Проблеми психологічної безпеки, звісно, можуть розробляти й інші психологічні дисципліни. Однак, на відміну від соціальної психології, вони спроможні опрацьовувати окремі її аспекти. Намагання інших дисциплін поширювати свої підходи і понятійний апарат на уявлення про психологічну безпеку в цілому таїть у собі ймовірність небажаних наслідків, про які йшлося вище (тенденції абсолютизації індивідуально-психологічних аспектів безпеки, її десоціалізації і т. ін.).

Це стосується, зокрема, й некоректної, на наш погляд, постановки питання про формування психологічної безпеки. Насправді сформуванню безпеки неможливо. Як стан, що породжується в системі взаємодії «суб'єкт – середовище» і постійно змінюється, її можна хіба що підтримувати, забезпечувати, до певної міри зміцнювати. А сформуванню – в усталеному в педагогічній психології розумінні – можливо лише ті чи ті особистісні властивості, які є ресурсами психологічної захищеності людини.

Утім, і прерогатива формування гіпотетично пов'язаних з безпекою особистісних властивостей (скажімо, тієї ж толерантності, про яку теж уже говорилося) у деяких випадках є дискусійною. Можна отримати цілком протилежний очікуваному ефект, коли ці властивості розглядаються і формуються як самодостатні, індивідуально привласнювані цінності, що й трапляється в педагогічній практиці. Натомість соціальна психологія пропонує підходи та інструментарій, які уможливають вихід за межі індивідуального привласнення цінностей. Наприклад, технології організації соціального діалогу дають змогу досягати порозуміння між спільнотами, створюючи водночас їхній спільний фонд довіри і толерантності (Кочубейник та ін., 2018, с. 15–16). У цьому разі ризик толерантності для безпеки особистості, для її світогляду істотно знижується, оскільки толерантніше водночас соціум.

Насамкінець зазначимо, що соціально-психологічний аналіз передбачає врахування як суб'єктивного, так і (скористаємося цим не вельми популярним в епоху Постмодерну словом) об'єктивного змісту проблематики психологічної безпеки. Люди не завжди усвідомлюють усі загрози та небезпеки, що можуть завдати шкоди їхньому психічному здоров'ю і психологічному благополуччю, якісь із них залишаються поза актуально сприйнятою життєвою ситуацією. Причому відбувається це внаслідок не лише недостатньої розвиненості рефлексивних властивостей, а й закономірної і, отже, неунікної автоматизованості перцептивних процесів.

Проте ці загрози та небезпеки все одно існують – реально чи потенційно. Відтак правомірно говорити про вужчий та ширший обсяг поняття і, відповідно, проблематики психологічної безпеки: перший оприявнюється в перцептивно-рефлексивних конструктах самого суб'єкта, другий постає до пори до часу тільки в аналітичних побудовах дослідника, що аналізує ситуацію взаємодії «суб'єкт – середовище». Тому, оцінюючи рівень психологічної убезпеченості людини, не слід обмежуватися традиційним для психологічної діагностики критерієм суб'єктивної задоволеності потреби в безпеці. Паралельно належить

оцінювати рівень психологічної безпеки також в об'єктивному, не актуалізованому людиною прогностичному вимірі.

Висновки та перспективи подальших досліджень. У сучасному світі людина стає ще далі психологічно вразливішою, незахищенішою, унаслідок чого загострюється проблема її психологічної безпеки. До вирішення цієї актуальної проблеми активно долучаються психологи в країнах пострадянського простору, декларуючи потребу переосмислення феномену і, відповідно, поняття психологічної безпеки людини. Однак таке переосмислення, аналітичну рамку якого задають публікації психологів Російської Федерації, здійснюється в далеко не безспірних теоретико-методологічних координатах. У тлумаченнях психологічної безпеки виразно простежуються тенденції абсолютизації її індивідуально-психологічних аспектів та десоціалізації, що спотворює зміст даного поняття. Фактично відбувається його підміна: індивідуально-психологічні ресурси і чинники безпеки розглядаються як сама безпека.

На нашу думку, конструктивну альтернативу згаданим тенденціям становить концепт психологічної безпеки, що лежить в основі роботи «Життєвий світ і психологічна безпека людини в умовах суспільних змін». Згідно з ним, під психологічною безпекою людини слід розуміти захищеність її психіки від деструктивних зовнішніх і внутрішніх впливів. При цьому психологічна безпека є інтегративною характеристикою системи взаємодії «суб'єкт – середовище», у процесі якої складається певна ситуація, котру людина суб'єктивно означає маркерами «безпечна – небезпечна». Отже, психологічна безпека людини має ситуаційну природу, тобто є станом, похідним від ситуації. І так само, як і ситуація, вона водночас залежить і не залежить від людини. Тому вирішення проблеми психологічної безпеки людини передбачає як актуалізацію особистісних ресурсів захищеності психіки, так і підвищення рівня безпечності відносно незалежних від людини ситуаційно-середовищних чинників різного масштабу – аж до чинників суспільних відносин у цілому.

Оскільки людське життя є континуумом перманентно змінюваних життєвих ситуацій, психологічна безпека людини має також динамічну, континуальну природу. З огляду на це вирішити проблему психологічної безпеки раз і назавжди неможливо, особливо в умовах суспільних змін, що характеризуються інноваційністю, котра апіорі унеможливує шаблонні рішення. Неможливо досягнути й стану абсолютної психологічної захищеності людини – психологічна безпека є, так би мовити, величиною не лише змінною, а й відносною. Проте можна і потрібно намагатися досягнути в кожному конкретному випадку такого рівня психологічної безпеки, який є необхідним і достатнім для збереження особистісної автентичності і життєтворчого потенціалу людини за наявних умов, хоч якими б екстраординарними вони були.

Наголос на підвищенні рівня безпечності ситуаційно-середовищних чинників жодною мірою не применшує активної ролі самої людини в підтриманні своєї психологічної безпеки. Однак цю роль не слід зводити лише до перцептивно-рефлексивного опрацювання наявної ситуації, її переінтерпретації та мисленнєвої реконструкції. Активність людини як суб'єкта психологічної безпеки обов'язково передбачає також реальні дії, реальну участь у перетворенні ситуації. Найчастіше перетворювальна активність людини спрямована на предметне середовище, з яким вона взаємодіє безпосередньо, на найближче соціальне оточення, але якщо загрози та небезпеки надходять переважно із широкого соціального середовища, така активність може спрямовуватись і на перетворення наявних суспільних відносин. При цьому діалектика активності людини як суб'єкта власної безпеки полягає в тому, що в ім'я своєї безпеки чи безпеки ближніх люди можуть наражати себе на небезпеку, ризикувати своїм здоров'ям і самим життям.

Предмет соціальної психології повністю охоплює всю проблематику психологічної безпеки, на всіх можливих рівнях її розгляду. Тому психологічна безпека людини належить до сфери компетенції передусім соціальної психології. Інші психологічні дисципліни теж можуть долучатися до розроблення цієї проблематики, однак сфери їхніх компетенцій обмежуються її окремими аспектами.

Соціально-психологічний аналіз передбачає врахування як суб'єктивного, так і об'єктивного змісту проблематики психологічної безпеки. Перший оприявнюється в перцептивно-рефлексивних конструктах самого суб'єкта, другий у конкретний момент часу постає тільки в аналітичних побудовах дослідника, що аналізує ситуацію взаємодії «суб'єкт – середовище». Але об'єктивний зміст психологічної безпеки теж є потенційно реальним для суб'єкта і важливим, оскільки за першої-ліпшої нагоди може актуалізуватися в його перцептивному полі.

Перспективи подальших досліджень убачаються в розробленні системи критеріїв та показників для оцінювання рівня психологічної безпеки людини на основі врахування сукупності залежних і не залежних від людини ситуаційних чинників. У кінцевому підсумку має бути створено математично-статистичний апарат для «виведення» індексів персональної психологічної убезпеченості клієнтів психологічного консультування як у суб'єктивному, так і в об'єктивному вимірах.

Список використаних джерел

- Баева, И. А. (2002). *Психологическая безопасность в образовании*. Санкт-Петербург: Союз.
- Баева, И. А. (2006). Психология безопасности как направление психологической науки и практики. *Национальный психологический журнал*, 1 (1), 66–68.
- Баева, И. А. (2007). Психология безопасности: история, становление, перспективы. *Национальный психологический журнал*, 1 (2), 65–69.
- Баева, И. А., & Баев, Н. Н. (2013). Психологические ресурсы защищенности студентов как показатель психологической безопасности личности. *Психологическая наука и образование*, 1, 1–9. Взято из http://psyedu.ru/files/articles/psyedu_ru_2013_1_3231.pdf.
- Баева, И. А., & Гаязова, Л. А. (2012). Психологическая безопасность образовательной среды школы и ее психологическое сопровождение. *Психологическая наука и образование*, 3. Взято из http://psyedu.ru/files/articles/psyedu_ru_2012_3_3015.pdf.
- Баева, И. А., & Семикин, В. В. (2005). Безопасность образовательной среды, психологическая культура и психическое здоровье школьников. *Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена*, 5 (12), 7–19.
- Бубнова, О. В., & Куликова, О. В. (2015). Психологическая безопасность личности как условие социальной адаптации молодых специалистов. *Современные проблемы науки и образования*, №1-1. Взято из <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=17777>.
- Вотинцева, Т. С., & Петренко, В. Р. (2016). Взаимосвязь уровня толерантности к неопределенности и психологического благополучия личности. *Педагогика и психология образования*, 4, 145–149.
- Донцов, А. И., Зинченко, Ю. П., Зотова, О. Ю., & Перельгина, Е. Б. (2015). *Психология безопасности*. Москва: Юрайт.
- Дроздов, О. Ю., Скок, А. Г., Данильченко, Т. В., Примак, Ю. В., Дерев'янка, С. П., Ляховець, Л. О. ... Фера, С. В. (2019). *Проблеми психологічної безпеки сучасної молоді*. Чернігів: Десна Поліграф.
- Журавлев, А. Л., & Тарабрина, Н. В. (Ред.). (2012). *Проблемы психологической безопасности*. Москва: Институт психологии РАН.
- Застело, А. О. (2012). До проблеми психологічної безпеки особистості. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського. Психологічні науки*, т. 2, вип. 8, 124–128.
- Зотова, О. Ю. (2011). *Социально-психологическая безопасность личности* (Автореф. дис. д-ра психол. наук). Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова, Москва.
- Карамушка, Л. М., & Дектярьова, Т. В. (2013). Дослідження змісту психологічної безпеки освітнього середовища вищих навчальних закладів. *Правничий вісник Університету «КРОК»*, 16, 203–210.

Каримова, Э. Ю. (2013). Формирование психологической безопасности в образовательном пространстве. В Ю. В. Братчикова (Ред.), *Психологическое благополучие личности в современном образовательном пространстве* (с. 44–47). Екатеринбург.

Козлова, Н. В., Зуева, Д. Е., & Глебова, И. А. (2016). Психологическая безопасность матерей, воспитывающих ребенка с особенностями в развитии. *Медицинская психология в России*, 3 (38). Взято из http://mprj.ru/archiv_global/2016_3_38/nomer08.php.

Колот, С. А. (2017). Толерантность и психологическая безопасность личности. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*, vol. 60, is. 135, 69–71.

Кочубейник, О. М., Довгань, Н. О., Духневич, В. М., Івачевська, О. В., Петренко, І. В., Сіверс, З. Ф., & Цукур, О. Г. (2018). *Соціальний діалог у вимірах когнітивного спілкування*. Кропивницький.

Краснянская, Т. М. (2006). *Психология самообеспечения безопасности: фономенология, механизмы, стратегии* (Автореф. дис. д-ра психол. наук). Таганрогский государственный радиотехнический университет, Таганрог.

Ліщинська, О. А. (2013). *Інформаційно-психологічна безпека: концепція соціокультурного імунітету*. Івано-Франківськ: Кузів Б. П.

Маслоу, А. Г. (1999). *Мотивация и личность*. Санкт-Петербург: Евразия.

Медіатравма в умовах інформаційної війни: психологічні та педагогічні аспекти. (2017). Матеріали І Всеукраїнської наукової конференції. Київ. Взято з <http://mediaosvita.org.ua/book/shebanova-v-i-vplyv-televizijnogo-kontentu-na-emotsijnu-sferu-studentskoyi-molodi/>.

Мугулов, Ф. К. (2003). *Безопасность личности: теоретические и прикладные аспекты социологического анализа*. Сочи: РИО СИМБиП.

Найдонова, Л. А. (2013). *Психологічні закономірності розвитку рефлексивних властивостей територіальної спільноти* (Автореф. дис. д-ра психол. наук). Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, Київ.

Обозова, О. (2011). Психологічна безпека освітнього середовища. *Психолог*, 10 (442), 3–6.

Петрушина, О. В. (2011). *Образовательное пространство интернатного учреждения и психологическая безопасность его воспитанников* (Автореф. дис. канд. психол. наук). Курский государственный университет, Курск.

Роменець, В. А. (2007). *Історія психології: ХІХ – початок ХХ століття*. Київ: Либідь.

Рубцов, В. В., & Баева, И. А. (2008). Психологическая безопасность образовательной среды как условие психосоциального благополучия школьника. В Г. М. Коджаспирова (Ред. и сост.), *Безопасность образовательной среды* (с. 5–11). Москва.

Слюсаревський, М. М. (2007). Діагностика, прогнозування та коригування соціальної напруженості: концептуальна модель. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 18 (21), 49–69.

Слюсаревський, М. М. (2018). Науково-методологічні засади соціальної психології. В М. М. Слюсаревський (Ред.), *Основи соціальної психології: підручник для закладів вищої освіти* (с. 11–84). Київ: Талком.

Стуканова, М., & Чадюк, М. (2020). «Український народ зробив експеримент. І скоро буде вердикт – вдало чи ні». Євген Головаха – про кредит довіри до влади, важливість діалогу й експертних досліджень та потребу змінюватися. *День*, 42–43, 6–7.

Титаренко, Т. М. (2003). *Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності*. Київ: Либідь.

Титаренко, Т. М., & Ларіна, Т. О. (2009). *Життєстійкість особистості: Соціальна необхідність та безпека*. Київ: Марич.

Тудупова, Т. Ц. (2015). Толерантная направленность как предпосылка психологической безопасности личности. *Вестник Бурятского государственного университета*, 3, 12–17.

Харламенкова, Н. Е. (2019). Понятие психологической безопасности и его обоснование с разных научных позиций. *Психологический журнал*, 40 (1), 28–37.

Ядов, В. А., Магун, В. С., Борзикова, П. В., Водзинская, В. В., Каюрова, В. Н., Саганенко, Г. И., ... Семенов, А. А. (1979). *Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности*. Ленинград: Наука.

Baer, M., & Frese, M. (2003). Innovation is not enough: climates for initiative and psychological safety, process innovations, and firm performance. *Journal of Organizational Behavior*, 24, 45–68.

Bell, P. A., Fisher, J. D., & Loomis, R. J. (1978). *Environmental Psychology*. Philadelphia.

Davey, M., Eaker, D. G., & Walters, L. H. (2003). Resilience processes in adolescents: personality profiles, self-worth, and coping. *Journal of Adolescent Research*, vol. 18, № 4, 346–362.

Narayan, D., Patel, R., Schafft, K., Rademacher, A., & Koch-Schulte, S. (2000). *Voices of the poor: Can anyone hear us*. New York.

Povey, J.-L., Boreham, P., & Tomaszewski, W. (2013). The Development of a new multi-faceted model of social wellbeing: Does income level make a difference? *Journal of Sociology*, vol. 52, №2, 155–172. Retrieved from <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/1440783313507491>.

Prilleltensky, I. (2005). Promoting well-being: Time for a paradigm shift in health and human services. *Scandinavian Journal of Public Health*, vol. 33, suppl. 66, 53–60.

Sheldon, K. M., & Kasser, T. (2001). Getting older, getting better? Personal strivings and psychological maturity across the life span. *Developmental psychology*, vol. 37, № 4, 491–501.

References

Baer, M., & Frese, M. (2003). Innovation is not enough: climates for initiative and psychological safety, process innovations, and firm performance. *Journal of Organizational Behavior*, 24, 45–68. (in English)

Baeva, I. A. (2002). *Psikhologicheskaya bezopasnost v obrazovanii* [Psychological safety in education]. St. Petersburg: Soyuz. (in Russian)

Baeva, I. A. (2006). Psikhologiya bezopasnosti kak napravleniye psikhologicheskoy nauki i praktiki [Psychology of safety as a direction of psychological science and practice]. *Natsionalnyy psikhologicheskii zurnal*, 1 (1), 66–68. (in Russian)

Baeva, I. A. (2007). Psikhologiya bezopasnosti: istoriya, stanovleniye, perspektivy [Psychology of safety: history, formation, prospects]. *Natsionalnyy psikhologicheskii zurnal*, 1 (2), 65–69. (in Russian)

Baeva, I. A., & Baev, N. N. (2013). Psikhologicheskiye resursy zashchishchennosti studentov kak pokazatel psikhologicheskoy bezopasnosti lichnosti [Psychological resources of students' protection as an indicator of psychological safety of a person]. *Psikhologicheskaya nauka i obrazovaniye*, 1, 1–9. Retrieved from http://psyedu.ru/files/articles/psyedu_ru_2013_1_3231.pdf. (in Russian)

Baeva, I. A., & Gayazova, L. A. (2012). Psikhologicheskaya bezopasnost obrazovatelnoy sredy shkoly i yeye psikhologicheskoye soprotivleniye [Psychological safety of the educational environment of the school, and its psychological support]. *Psikhologicheskaya nauka i obrazovaniye*, 3. Retrieved from http://psyedu.ru/files/articles/psyedu_ru_2012_3_3015.pdf. (in Russian)

Baeva, I. A., & Semikin, V. V. (2005). Bezopasnost obrazovatelnoy sredy, psikhologicheskaya kultura i psikhicheskoye zdorovye shkolnikov [Safety of the educational environment, psychological culture, and mental health of schoolchildren]. *Izvestiya Rossiyskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta im. A. I. Gertsena*, 5 (12), 7–19. (in Russian)

Bell, P. A., Fisher, J. D., & Loomis, R. J. (1978). *Environmental Psychology*. Philadelphia. (in English)

Bubnova, O. V., & Kulikova, O. V. (2015). Psikhologicheskaya bezopasnost lichnosti kak usloviye sotsialnoy adaptatsii molodykh spetsialistov [Psychological safety of the individual as a condition for the social adaptation of young specialists]. *Sovremennyye problemy nauki i obrazovaniya*, № 1-1. Retrieved from <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=17777>. (in Russian)

Davey, M., Eaker, D. G., & Walters, L. H. (2003). Resilience processes in adolescents: personality profiles, self-worth, and coping. *Journal of Adolescent Research*, vol. 18, № 4, 346–362. (in English)

Dontsov, A. I., Zinchenko, Yu. P., Zotova, O. Yu., & Perelygina, E. B. (2015). *Psikhologiya bezopasnosti* [Psychology of safety]. Moscow: Yurayt. (in Russian)

Drozdov, O. Yu., Skok, A. G., Danylchenko, T. V., Prymak, Yu. V., Derevianko, S. P., Liakhovets, L. O. ... Fera, S. V. (2019). *Problemy psichologichnoi bezpeky suchasnoi molodi [Problems of psychological safety of modern youth]*. Chernihiv: Desna Poligraf. (in Ukrainian)

Karamushka, L. M. & Dektariova, T. V. (2013). Doslidzhennia zmistu psichologichnoi bezpeky osvitnoho seredovyscha vyshchych navchalnykh zakladiv [Research of the content of the educational environment's psychological safety in higher educational institutions]. *Pravnychiy visnyk Universytetu «KROK»*, 16, 203–210. (in Ukrainian)

Karimova, E. Yu. (2013). Formirovaniye psichologicheskoy bezopasnosti v obrazovatelnom prostranstve [Formation of psychological security in the educational space]. In Yu. V. Bratchikova (Ed.), *Psichologicheskoye blagopoluchiye lichnosti v sovremennom obrazovatelnom prostranstve* (pp. 44–47). Yekaterinburg. (in Russian)

Kharlamenkova, N. E. (2019). Ponyatiye psichologicheskoy bezopasnosti i yego obosnovaniye s raznykh nauchnykh pozitsiy [The concept of psychological safety and its justification in different scientific positions]. *Psichologicheskyy zhurnal*, 40 (1), 28–37. (in Russian)

Kochubeynyk, O. M., Dovhan, N. O., Dukhnevych, V. M., Ivachevska, O. V., Petrenko, I. V., Sivers, Z. F., & Tsukur, O. H. (2018). *Sotsialnyi dialokh u vymirakh kohnityvnoho spilkuvaniya [Social dialogue in the dimensions of cognitive communication]*. Kropyvnytskyi. (in Ukrainian)

Kolot, S. A. (2017). Tolerantnost i psichologicheskaya bezopasnost lichnosti [Tolerance and psychological safety of a person]. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*, vol. 60, is. 135, 69–71. (in Russian)

Kozlova, N. V., Zueva, D. E., & Glebova, I. A. (2016). Psichologicheskaya bezopasnost materey, vospityvayuschikh rebenka s osobennostyami v razvitii [Psychological safety of mothers raising a child with developmental disabilities]. *Meditsinskaya psichologiya v Rossii*, 3 (38). Retrieved from http://mpj.ru/archiv_global/2016_3_38/nomer08.php. (in Russian)

Krasnyanskaya, T. M. (2006). *Psichologiya samoobespecheniya bezopasnosti: fenomenologiya, mekhanizmy, strategii* (Avtoref. dis. dokt. psikh. nauk) [The psychology of safety's self-sustainability: phenomenology, mechanisms, strategies]. Taganrogskiy gosudarstvennyy radiotekhnicheskyy universitet, Taganrog. (in Russian)

Lishchynska, O. A. (2013). *Informatsiino-psichologichna bezpeka: kontseptsiiia sotsiokulturnoho imunitetu [Information-psychological security: the concept of socio-cultural immunity]*. Ivano-Frankivsk: Kuziv B. P. (in Ukrainian)

Maslow, A. H. (1999). *Motivatsiya i lichnost [Motivation and personality]*. St. Petersburg: Yevraziya. (in Russian)

Mediatravma v umovakh informatsiinoi viiny: psichologichni ta pedahohichni aspekty. (2017). Materialy I Vseukrainskoi naukovoï konferentsii [Media trauma in the conditions of information war: psychological and pedagogical aspects. Proceedings of the First All-Ukrainian Scientific Conference]. Kyiv. Retrieved from <http://mediaosvita.org.ua/book/shebanova-v-i-vplyv-televizijnogo-kontentu-na-emotsijnu-sferu-studentskoyi-molodi/>. (in Ukrainian)

Mugulov, F. K. (2003). *Bezopasnost lichnosti: teoreticheskiye i prikladnyye aspekty sotsiologicheskogo analiza [Personal safety: theoretical and applied aspects of sociological analysis]*. Sochi: RIO SIMBiP. (in Russian)

Narayan, D., Patel, R., Schafft, K., Rademacher, A., & Koch-Schulte, S. (2000). *Voices of the poor: Can anyone hear us*. New York. (in English)

Naydonova, L. A. (2013). *Psichologichni zakonomirnosti rozvytku refleksyivnykh vlastyvostei terytorialnoi spilnoty* (Avtoref. dys. dokt. psikh. nauk) [Psychological regularities of reflexive properties' development in territorial community]. Instytut psichologii imeni H. S. Kostiuksa NAPN Ukrainy, Kyiv. (in Ukrainian)

Obozova, O. (2011). Psichologichna bezpeka osvitnoho seredovyscha [Psychological security of the educational environment]. *Psicholog*, 10 (442), 3–6. (in Ukrainian)

Petrushina, O. V. (2011). *Obrazovatelnoye prostranstvo internatnogo uchrezhdeniya i psichologicheskaya bezopasnost yego vospitannikov* (Avtoref. dis. kand. psikh. nauk) [The educational space of the boarding institution, and the psychological safety of its pupils]. Kurskiy gosudarstvennyy universitet, Kursk. (in Russian)

Povey, J.-L., Boreham, P., & Tomaszewski, W. (2013). The Development of a new multi-faceted model of social wellbeing: Does income level make a difference? *Journal of Sociology*, vol. 52, №2, 155–172. Retrieved from <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/1440783313507491>. (in English)

Prilleltensky, I. (2005). Promoting well-being: Time for a paradigm shift in health and human services. *Scandinavian Journal of Public Health*, vol. 33, suppl. 66, 53–60. (in English)

Romenets, V. A. (2007). *Istoriia psykholohii: XIX – pochatok XX stolittia [History of psychology: XIX - early XX century]*. Kyiv: Lybid. (in Ukrainian)

Rubtsov, V. V., & Baeva, I. A. (2008). Psikhologicheskaya bezopasnost obrazovatelnoy sredy kak usloviye psichosotsialnogo blagopoluchiya shkolnika [Psychological safety of the educational environment as a condition for the psychosocial well-being of the pupil]. In G. M. Kodzhaspirova (Ed.), *Bezopasnost obrazovatelnoy sredy [Safety of the educational environment]* (p. 5–11). Moscow. (in Russian)

Sheldon, K. M., & Kasser, T. (2001). Getting older, getting better? Personal strivings and psychological maturity across the life span. *Developmental psychology*, vol. 37, № 4, 491–501. (in English)

Slyusarevskyy, M. M. (2007). Diahnostyka, prohnozuvannia ta koryhuvannia sotsialnoi napruzhenosti: kontseptualna model [Diagnostics, forecasting and correction of social stress: a conceptual model]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii*, 18 (21), 49–69. (in Ukrainian)

Slyusarevskyy, M. M. (2018). Naukovo-metodolohichni zasady sotsialnoi psykholohii [Scientific-methodological principles of social psychology]. In M. M. Slyusarevskyy (Red.), *Osnovy sotsialnoi psykholohii [Fundamentals of social psychology]* (p. 11–84). Kyiv: Talkom. (in Ukrainian)

Stukanova, M., & Chadyuk, M. (2020). “Ukrainskyi narod zrobyv eksperyment. I skoro bude verdykt – vdalo chy ni”. Yevhen Holovakha – pro kredyt doviry do vlady, vazhlyvist dialohu i ekspertnykh doslidzhen ta potrebu zminiuvatsia [“The Ukrainian people did an experiment. And soon there will be a verdict - successful or not”. Eugene Golovakha - on the credit of trust in government, the importance of dialogue and expert research and the need to change]. *Den*, 42–43, 6–7. (in Ukrainian)

Tytarenko, T. M. (2003). *Zhyttyeyvi svit osobystosti: u mezhakh i za mezhamy budennosti [The life world of the individual: within and outside of everyday life]*. Kyiv: Lybid. (in Ukrainian)

Tytarenko, T. M., & Larina, T. O. (2009). *Zhyttiestikist osobystosti: Sotsialna neobkhdnist ta bezpeka [Resilience of the individual: Social necessity and safety]*. Kyiv: Marych. (in Ukrainian)

Tudupova, T. Ts. (2015). Tolerantnaya napravlenost kak predposylka psikhologicheskoy bezopasnosti lichnosti [Tolerant orientation as a prerequisite for the psychological safety of the individual]. *Vestnik Buryatskogo gosudarstvennogo universiteta*, 3, 12–17. (in Russian)

Votinceva, T. S., & Petrenko, V. R. (2016). Vzaimosvyaz urovnya tolerantnosti k neopredelennosti i psikhologicheskogo blagopoluchiya lichnosti [The relationship between the level of tolerance to uncertainty, and the psychological well-being of the individual]. *Pedagogika i psikhologiya obrazovaniya*, 4, 145–149. (in Russian)

Yadov, V. A., Magun, V. S., Borzikova, P. V., Vodzinskaya, V. V., Kayurova, V. N., Saganenko, G. I., ... Semenov, A. A. (1979). *Samoregulyatsiya i prognozirovaniye sotsialnogo povedeniya lichnosti [Self-regulation and prediction of social behavior of a person]*. Leningrad: Nauka. (in Russian)

Zastelo, A. O. (2012). Do problemy psykholohichnoi bezpeky osobystosti [To the problem of psychological safety of the individual]. *Naukovyi visnyk Mykolaivskoho derzhavnoho universytetu imeni V. O. Sukhomlynskoho. Psykholohichni nauky*, vol. 2, is. 8, 124–128. (in Ukrainian)

Zhuravlev, A. L. & Tarabrina, N. V. (Ed.). (2012). *Problemy psikhologicheskoy bezopasnosti [Psychological safety issues]*. Moscow: Institut psikhologii RAN. (in Russian)

Zotova, O. Yu. (2011). Sotsialno-psikhologicheskaya bezopasnost lichnosti (Avtoref. dis. dokt. psikhol. nauk) [Socio-psychological safety of the individual]. Moskovskiy gosudarstvennyy universitet imeni M. V. Lomonosov, Moscow. (in Russian)